

IMPERATIV PAMĆENJA LOMA DOMINANTNOG KNJIŽEVNOG KANONA – PRVA ISTRAŽIVAČICA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG ŽENSKOG PJESNIŠTVA AJŠA DŽEMILA ZAHIROVIĆ

Merima Omeragić

National Yang Ming Chiao Tung University

International Center for Cultural Studies

Hsinchu City, Taiwan

merima.omeragic@nycu.edu.tw

Apstrakt: U ovom radu polazi se od zadatka pamćenja i prevrednovanja rada nedavno preminule pjesnikinje i istraživačice Ajše Džemile Zahirović. U težnji za razotkrivanjem i analizom razloga koji su doveli do zaborava djela i autorice, poseže se za ispitivanjem konteksta u kojem žene stvaraju i u kojima se vrednuje njihov rad. Navedeno uključuje stvaranje teorijsko-kritičkog okvira koji se ogleda u kombinaciji feminističke književne kritike i ginokritike s ciljem pružanja adekvatnog odgovora na problem isključenosti žene iz dominantne historije književnosti i književnog kanona. Premda je centralni fokus na interpretaciji uredničkih politika u prvoj antologiji bosanskohercegovačke ženske poezije *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* (1985), identificirat će se način uspostavljanja subžanra antologije ženske poezije sposobnog da dà glas ženama i intervenirira u dominantno polje znanja. Rad se temelji na izvlačenju iz povijesti zaboravljenih spisateljica, kao i same Zahirović. Također, ideja ovog rada je artikulacija historije ženskog pisanja. Cilj je repositionirati i istraživačicu i njenu antologiju u prostore rekonstrukcije ženske književne tradicije i imperativa pamćenja. Cjelokupna analiza bit će utemeljena na pomnom ispitivanju statusa spisateljice i antologičarke, odnosno demonstriranju i afirmaciji njenog značaja.

Ključne riječi: rodno uvjetovano isključivanje spisateljica, dvostruki standardi, rekonstrukcija ženske književne tradicije, bosanskohercegovačke pjesnikinje, subžanr: ženska pjesnička antologija, Ajša Džemila Zahirović

Abstract: This article takes as its starting point the task of remembering and re-evaluating the work of the recently deceased poet and researcher Ajša Džemila Zahirović. In an attempt to uncover and analyze the reasons why her work and the author have been forgotten, this paper seeks to examine the context in which women create and in which their work is valued. This includes the creation of a theoretical-critical framework that is reflected in the combination of feminist literary criticism and gynocriticism, with the aim to provide an adequate response to the problem of the exclusion of women from the dominant literary history and canon. Although the main focus here is on interpreting the editorial practices of the first Bosnian anthology of women's poetry *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* [From verse to poem: Poetry of women of Bosnia and Herzegovina] (1985), in addition the paper will identify the method of establishing a subgenre of an anthology of women's poetry capable of giving voice to women and intervening in the dominant field of knowledge. The work is based on retrieving forgotten women writers from history, such as Zahirović. Additionally, the idea of this paper is to articulate the history of women's writing. The aim is also to reposition both the researcher and her anthology within the spaces of the reconstruction of the female literary tradition and the imperative of memory. The entire analysis is based on a careful examination of the status of the writer and anthologist, that is, demonstrating and affirming her importance.

Keywords: gender-based exclusion of women writers, reconstruction of women's literary tradition, Bosnian women poets, subgenre: women's poetry anthology, Ajša Džemila Zahirović

Izazov prakse zapisivanja alternativnih glasova

U stihovima iz prve zbirke *Nastrešnica* (1981) Ajša Džemila Zahirović proročki izaziva "nečije sjećanje / na moje misli"¹ fokusirajući se koliko na osmišljavanje stvaralačkih napora i sebe kao akterku (vlastite) povijesti,

---

¹ Ajša Džemila Zahirović, *Izabrane pjesme* (II izdanje), Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004, 66.

u tolikoj mjeri i na neizvjesnu budućnost recepcije. Prhnule “na zelenom tabaku ispisane”,² sposobne da “u krvotoke nam pometnju usele”,³ ove riječi nikad prikladnije nisu zvučale kao na 2. 7. 2024. godine, kad je umrla doslovno zaboravljena bosanskohercegovačka autorica.

Vijest o smrti Ajše Džemile Zahirović podijelio je tek jedan digitalni medij⁴ navodeći osnovne biografsko-bibliografske podatke. Potom se u bespućima digitalnog svijeta prenio pogrešan naziv prve bosanskohercegovačke antologije ženske poezije koja predstavlja značajan temelj za svaka buduća istraživanja i rekonstrukciju matične i južnoslavenske književne tradicije u oblasti poezije. Naziv zbirke glasi: *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* (1985). Marginalizaciju istraživačice i pjesnikinje dodatno potvrđuje podatak da se u vijestima o smrti pjesnikinje, kao ni u ozbiljnijim studijama u polju književnosti u lokalnom kontekstu – čak i ne spominje njen projekt antologiziranja poezije bosanskohercegovačkih pjesnikinja.⁵

Problemizirajući načine oblikovanja “istorije književne kritike”,⁶ Laurie A. Finke u knjizi *Feminist Theory: Women Writing* razotkriva kontekste proizvodnje znanja o određenim vrijednostima nametnutim hegemonističkim praksama. S tom postavkom Finke cilja na problem kulturnih praksi utemeljenih u knjigama, antologijama, debatama i borbama, a na osnovu kojih se konstruiraju takozvane neoborive istine. Polje dominantnog znanja isključuje alternativne glasove potiskujući ih – međutim, ne nepovratno. S istraživanjem o djelu Ajše Džemile Zahirović stavlja se fokus na one zapise u kojima žene odbijaju imperativ da budu isključene iz historije, pokazujući da itekako imaju što reći o “formama kanona”⁷ i samom

² A. Dž. Zahirović, *Izabrane pjesme*, 254.

³ Isto, 188.

⁴ Vidjeti Članak autora/-ice inicijala I. S. naslovljen: “U 93. godini preminula bh. pjesnikinja Ajša Zahirović”, <https://www.klix.ba/magazin/kultura/u-93-godini-preminula-bh-pjesnikinja-ajsa-zahirovic/240705179/> / 5. 7. 2024. (pristupljeno: 16. 7. 2024).

⁵ Imenovani aspekt će biti ispitan u ovom radu.

⁶ Laurie A. Finke, *Feminist Theory: Women Writing*, Ithaca: Cornell University Press, 1992, 182.

⁷ Isto, 182.

načinu funkcioniranja dvostrukih standarda pri vrednovanju djela spisateljica. Elaine Showalter je prvobitno u doktorskoj disertaciji (1969), a zatim i studijom *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing* (1977)⁸ upozorila na žensko “znanje da će njihova individualna postignuća biti dovedena pod relativno nepovoljnu grupu stereotipa”.⁹ Na temelju raskoraka u politikama vrednovanja književnosti i rekonstrukcije univerzalnog seta predodžbi o inferiornosti autorica i trivijalnosti njihovih djela – Showalter je ustanovila isključivanje žena iz sistema i znanja o književnosti. Dodatno, Nina Baym (2007)¹⁰ uopće nevidljivost spisateljica sagledava kroz optiku njihove prezrenosti, ponekog ustupka u priznanju,¹¹ nepovjerenja u njihov talent i nepostojanja ocjena izvrsnosti kojima bi kritičari ocijenili njihova djela.

S obzirom na ideologiju koja prerregulira isključivanje žena, kao i činjenicu da u polju književnosti još traje istraživačka faza dokazivanja postojanja spisateljica i zanemarenih djela – izazov izučavanja njihovog stvaralaštva doprinosi i rekonstrukciji tradicije, ali i podrivanju praksi prešućivanja naslijeđa. Iz tog razloga svakom partikularnom okršaju s kanonizacijskim procesima i historizacijom književnosti, ali i “posvećivanju otkrića rada izgubljenih spisateljica u prošlosti”¹² nužno je posvetiti istraživačku pažnju. Intervencijski činovi predstavljaju načine za suzbijanje politika “ignorisanja ženskog doprinosa zajedničkom i našem različitom književnom

---

⁸ Elaine Showalter disertaciju koja je prethodila navedenoj studiji i pod naslovom *The Double Critical Standard: Criticism of Women Writers in England, 1845–1880*. odbranila je na University of California, Davis, 1969. godine.

⁹ Elaine Showalter, *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999, 73.

¹⁰ Vidjeti Nina Baym, “From Melodramas od Beset Manhood: How Theories of American Fiction Exclude Women Authors”, u: *Feminist Literary Theory – A Norton Reader*, New York – London: Norton & Company, 2007, 503–513.

¹¹ Kompromisi u djelimičnom prihvatanju spisateljica najčešće se realiziraju unutar prikaza perioda, pravca, djelovanja ili spram ideološke podobnosti autorice i u svrhu zadovoljenja spolnih kvota.

¹² Lillian S. Robinson, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 1997, 42.

naslijeđu”.¹³ Imajući u vidu probleme kanona,¹⁴ kao i težinu antropološkog rada na ženskoj tradiciji i potkulturi, uspostavljam ideju za predmetno istraživanje. Primarni cilj ovog rada ogleda se u postizanju vidljivosti, afirmacije inventivnosti, te vrednovanju rada Ajše Džemile Zahirović. S druge strane, kao strateški cilj postavljeno je demonstriranje značaja njenog pionirskog rada u oblasti ispitivanja poezije u kontekstu tvorbe drugačijeg diskursa i rekonstrukcije matične ženske književne tradicije. Pri formiranju ovih ciljeva vodila sam se promišljanjem činjenica o odgovornosti oko diskontinuiteta u ženskoj književnosti i kulturi. Iz tog razloga sumiram te-žnje da bar kroz jedan primjer prekinem djelovanje principa koji Dubravka Ugrešić opisuje kao da “isuviše stvari započinje svakih deset godina ispočetka”.¹⁵ Glavno oruđe bit će upotreba transgeneracijskog resursa zapamćivanja pretkinja i vrednovanja njihovog rada. Na taj način ostvaruje se ideja o dopunjavanju lanca evolucije ženskog stvaranja novom karikom, te ujedno i stvara uporište za buduća istraživanja. Posredno, istraživanjem se dokazuje da je u bosanskohercegovačkoj, kao i jugoslavenskim historijama bilo potisnutih i nadasve raznovrsnih ženskih literarnih glasova.¹⁶

U vezi s opisanim okvirom u ovom radu analizirat će se dimenzije intervencija u kanon koje je Zahirović načinila otvaranjem prostora za otkriće i prikaz rada bosanskohercegovačkih spisateljica, čime se nadilaze limiti zvaničnih diskursa o književnosti. Predmet je istraživanja u ovom radu ranije istaknuta antologija ženskog pjesništva *Od stiha do pjesme*:

---

¹³ L. S. Robinson, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, 39.

¹⁴ Premda se u ovom radu pretendira na indirektno demaskiranje rodnog aspekta kanona (šire i historije književnosti, kurikulumu i nastavnih planova i programa), bitno je napomenuti da su ova identificirana polja moći u sistemu književnosti i u vezi s pitanjem rase, klase, seksualne orijentacije, dekolonizacije itd. Istaknute poveznice jesu ideološki temelj za formiranje i funkcioniranje kanona zato što reprezentiraju društvenu moć i kulturnu dominaciju. U problematične postulate kanona treba dodati često i stilističke, tematske i estetske norme, te privilegiranje određenih žanrova.

¹⁵ Dubravka Ugrešić, “Ženski kanon!?”, u: *Europa u sepiji*, Zagreb: Profil, 2014, 207.

¹⁶ Mapa ciljeva ovog rada ne ulazi u polje stvaranja paralelnog kanona. Ovdje namjeravam izbjeći opasnu zamku oponašanja principa na kojima je zasnovan već postojeći, dakako, problematični kanon.

Poezija žena Bosne i Hercegovine. Uprkos aspektima reprezentacijskih praksi i različitih principa od kojih je najsporniji isključivost, koje nosi sa sobom svaki poduhvat antologiziranja, ovdje će se istaći pitanja koja proizvode antologije ženske književnosti. U prvom redu ispituju se politike antologiziranja koje definiraju zapisivanje i opisivanje (historije) ženske književnosti. Identificirajući značaj izranjanja iz povijesti ženskih glasova, dvojac Anke Gilleir i Alicia C. Montoya u tekstu *Toward A New Conception Of Women's Literary History* (2010)¹⁷ odredile su temeljnu funkciju ženskih antologija izraženu u “katalizaciji inovirane istraživačke pažnje na pojedinačne žene i njihov rad”.¹⁸ Shodno tom obnovljivom istraživačkom izazovu, feministička dimenzija predmetnog istraživanja priključit će se polju reprezentiranja i mapiranja ženske književnosti,¹⁹ potom formiranju diskursa obilježenog sviješću o izvorima ženske tradicije i urgentnošću novog portretiranja koje neće podleći ukalupljanju u tradicionalne modele. Antologiziranje spisateljica omogućava ispitivanje njihovog historijskog konteksta i feminističkih uslova pod kojima su one naknadno otrgnute od zaborava. Izuzev intervencije u dominantno znanje, postupci antologiziranja i interpretacije takvih djela posjeduju “transformativni uticaj na panoramu i stanje u književnosti”.²⁰ Navedeno barem djelomično omogućava individualnu humanizaciju kanona, znanja i društva uopće i stavlja naglasak

¹⁷ Tekst je uvodničarska studija, urednica Anke Gilleir, Alicie C. Montoya & Suzan van Dijk, u zborniku *Women Writing Back / Writing Women Back: Transnational Perspectives from the Late Middle Ages to the Dawn of the Modern Era* (2010) – s kojim se vraća pažnja na historijski značaj zaboravljenih spisateljica ranog modernog perioda, njihove različite uloge, fenomen autorstva i djela. Konkretno, kako je to navedeno u opisu zbornika – fokus je na kreiranju ženskih prostora ili zajednica, osvajanju i inoviranju žanrova i transnacionalnim evropskim perspektivama pisanja.

¹⁸ Anke Gilleir i Alicia C. Montoya, “Introduction: Toward A New Conception Of Women's Literary History”, u: *Women Writing Back / Writing Women Back: Transnational Perspectives from the Late Middle Ages to the Dawn of the Modern Era*, Leiden: Brill, 2010, 1.

¹⁹ S drugotalasnim razvitkom feminističke književne kritike i teorije, kao i ginokritike dolazi ne samo do naglog interesa za preispitivanjem postojeće historije, kanona, te ideoloških procesa u antologiziranju književnosti već i procvata u zadatku reprezentiranja otkrivenih spisateljica i autorica. Zato se u tu najširu mapu polja ženske književnosti uključuju i međusobno dijalogiziraju i oni izbori i antologije južnoslavenskih spisateljica kao i antologija Ajše Zahirović.

²⁰ L. S. Robinson, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, 35.

vraćanja duga – kroz imperativ pamćenja – našim književnim pretkinjama, te neizostavno i onima koje su poput Ajše Džemile Zahirović otkrivale našu povijest i podučavale nas imperativu pamćenja.

Protiv zaborava – pjesnikinja subverzivnog istraživačkog žara

Unutar ekstenzivnih biografija dostupnih u nekoliko dopunjenih izdanja izabranih pjesama (1998, 2004, 2011) među osnovnim podacima navodi se da je Ajša Džemila Zahirović rođena u Sarajevu,²¹ da je po profesiji bila pravnica, a po vokaciji pjesnikinja. U autobiografskom maniru posebno se ističe njeno višegodišnje bavljenje “istraživanjem poezije pjesnikinja”.²² Iako će se u ovom radu, kako je to najavljeno u kontekstu rekonstrukcije ženske književne tradicije, ispitivati različite dimenzije antologiziranja poezije pjesnikinja – u nastavku je neophodno rasvijetliti specifične podatke iz biografije Ajše Džemile Zahirović. S obzirom na činjenicu da je svaki izbor po karakteru lično-politički, odnosno da podrazumijeva poziciju artikulacije subjekta i prezentacija u tekstu / djelu, te u odnosu ka utvrđivanju činjenica vezanih za opće znanje o razvoju pisanja kod spisateljica, ekskursivno posezanje za biografsko-bibliografskim podacima ima opravdanu svrhu. Ovdje namjeravam podići složeno pitanje o fenomenu – *zašto* pjesnikinja bez formalnog obrazovanja iz / o književnosti bira da istražuje i reprezentira poeziju, ali i same pjesnikinje? Iako obrazovanje nije nužan aspekt da bi se pristupilo određenom predmetu istraživanja, pogotovo

²¹ S obzirom na to da se u različitim knjigama godina rođenja Ajše Džemile Zahirović navodi različito, kao i da je sama izostavljala taj podatak iz pratećih biografija u njenim zbirkama, u ovom radu otklanja se i nedosljednost u navođenju godina jer kao takva uzrokuje konfuzije i u samom polju nauke (prema *In memoriam* – u Alije Dolovca i Murisa Musića – 1938, Duraković u *Bošnjačkoj književnosti u književnoj kritici: Novija književnost – Poezija* – 1938, prema *International Who's Who of Women* – 1940, prema bibliotečkim podacima Cobiss mreže BiH – 1942, prema Zirdumu – 1950). U zvaničnim podacima Matičnog ureda Općine Stari Grad Sarajevo za pjesnikinjin datum i godinu rođenja navodi se sljedeće: 21. 3. 1932. Iz podataka kojima raspolaže Alija Dolovac, pjesnikinja mu je saopćila da je u službene knjige pogrešno upisana godina njenog rođenja, odnosno da je ispravna 1938. godina. Ovaj bliski prijatelj i pjesnik je i autor knjige o Ajši Džemili Zahirović: Alija Dolovac, *I zvijezde se gase: Ajša Zahirović svjetska krunisana kraljica poezije 1938-2024*, Sarajevo: Alija Dolovac, 2024.

²² A. Dž. Zahirović, *Izabrane pjesme*, 2.

u ovom antologijskom radu, ono ipak osigurava gradnju složene mreže argumenata u elaboriranju značaja rada. Retorički izazov *zašto* nipošto se ne treba simplificirati, već vid odgovora rekonstruirati iz recepcije djela Zahirović.

Opisani kontekst isključivanja iz kanona, historije i znanja uopće, otjelovljen zaboravom koji je prekrpio pjesnikinju, u samom uvodu jest uvertira za analizu funkcioniranja pamćenja i vrednovanja rada spisateljica, ali specifično i istraživačica, kao i njihovih umjetničkih i teorijsko-kritičkih radova u polju književnosti. Pored izvedenih argumenata, na formiranje kritičkog, ali i ginokritičkog mišljenja utiče pojava subverzije spram sile onog “što žele da mislimo konzervativne reakcione sile”,²³ koje generiraju naučne i automatizirane interpretativne strategije koje su nužno pod “uticajem roda (gender inflected)”.²⁴ Otpor dominantnim čitanjima,²⁵ te slijepom povjerenju u ispraznost historije i kanona koji gutaju i brišu žene utemeljen je na aktivnom angažmanu u “izazivanju neizbežnog pojma autoriteta... u svim pitanjima formiranja kanona”.²⁶ Dubravka Ugrešić u knjizi *Brnjica za vještice* (2021) s pravom upozorava na nedostatak iščašenih čitanja: “nikada se nitko nije – barem emocionalno, ako ne već intelektualno – spotakao o takve i slične podatke, kao što se nitko nije poduhvatio posla da pokuša promijeniti takvu diskriminativnu kulturnu praksu. Možda je i zato teško reći da je bila diskriminativna”.²⁷ Rad na osporavanju premise da “književnica naprosto nije bilo, ili jedva da je bilo”²⁸ predstavlja opasan posao. Otpor zvaničnom diskursu sumiranom u prethodno izrečenom stavu račva se u različite smjerove kao što su suzbijanje stereotipa o ulozi spisateljica kao muza i luđakinja, dodataka u prikazima epoha, onima koje se okušavaju u nerelevantnim žanrovima. Također, otpor dolazi i iz sfere istraživanja koje

²³ L. A. Finke, *Feminist Theory: Women Writing*, 4.

²⁴ Anet Kolodni, “Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova”, u: *Genero*, 2002, br. 1, 58–71.

²⁵ Kritika Harolda Blooma, koji slovi za rodonačelnika zapadnog književnog kanona.

²⁶ A. Kolodni, “Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova”, 58–71.

²⁷ Dubravka Ugrešić, *Brnjica za vještice*, Zagreb: Multimedijalni institut – ‘MaMa’, 2021, 43–44.

²⁸ Isto, 44.

je usmjereno na dokazivanje postojanja spisateljica – specifično onih čije teme nisu usklađene s društvenim, ali i ideološkim prohtjevima. Uopće, diskriminatorna dimenzija neusklađenosti i u književno-umjetničkom i u istraživačkom radu proizlazi iz odbijanja učitavanja poželjnog ponašanja u ženu koje se može promatrati u ravni pobune što “nailazi na linč i neodobravanje sa zajedničkim nazivnikom apsolutna diskreditacija prokazane tobožnje heretičke nepodobnosti. Ujedno čin otpora u čitanjima je sinonim za prelazak prostora dodijeljenog joj [ženi] na korištenje”.²⁹

Osim navedenog, skoro je izvan očekivanja da bi na izazov višestruke re-vizije kanona i znanja o književnosti odgovorile žene koje posjeduju pozicije u sistemu književnosti naprosto zbog izbjegavanja sukoba s kanonskim očevima i njihovim moćima. Dakle, “stereotipe o ženama najčešće podržavaju same žene zato što je to najlaški put da se dođe do kruha i pažnje na bilo kom terenu, pa i na književnom”.³⁰ Konkretno, to znači da i kroz povijest, ali i danas radnice u polju književnosti često osluškuju nepisana, duboko ukorijenjena – perfidna pravila iz želje da ih se pripusti pred vrata kanona, pa biraju teme i u sferi ginokritike koje su kompromisne. Jedno od obrazloženja zašto je pjesnikinja Zahirović bila prva koja je pokrenula istraživanja ženske poezije u bosanskohercegovačkom kontekstu proizlazi iz njene marginalne pozicije u svijetu književnosti,³¹ koja joj je omogućila beskompromisnu viziju diskriminacijskih praksi kanona. Bez

²⁹ Merima Omeragić, “Od maskulinog nasilja institucija... i književnog kanona preko heretičkog čitanja pa do alternativnog brbljanja u javnom prostoru”, u: *Zeničke sveske*, 2014, br. 19, 77–98.

³⁰ D. Ugrešić, “Ženski kanon!?” 210.

³¹ Nakon 1984. godine Ajša Džemila Zahirović završava s profesionalnom karijerom u javnim institucijama Bosne i Hercegovine, ponajprije kao savjetnica i šefica Kabineta Centralnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine, zatim i kao savjetnica za kulturu šefa Kabineta Predsjedništva Bosne i Hercegovine, ona zadobija status slobodne umjetnice. U socijalističkom sistemu zasigurno je autorica imala poziciju koja joj je omogućavala lakše stjecanje resursa, kontakata, kao i uopće mogućnosti za rad u kulturi i predstavljanje naše kulture u svijetu. U takvom kontekstu i realizacija zamisli oko istraživanja bosanskohercegovačkih pjesnikinja bila je omogućena i pozicijom istraživačice. Ta olakšica uticala je i na izbor njenog predmeta istraživanja koji sigurno nije mogao poteći iz polja akademije. Nadalje, nakon rata u Bosni i Hercegovini status slobodne umjetnice bio je obilježen deprivilegijama, složenim pristupom životnim i radnim resursima, prepuštenošću strukovnim udruženjima, što je dodatno ojačalo i onu diskriminaciju uslovljenu spolom.

obzira što nije imala teorijsko znanje, niti aparaturu čije idejne začetke u jugoslavenskom društvu nalazim u periodu 80-ih godina 20. vijeka – ova pjesnikinja subverzivnog istraživačkog žara našla je način da opiše probleme s kojima se suočavala, a odnosili su se na sistemsko potiskivanje i zaboravljanje likova i djela spisateljica. Pored primarnih okidača njena istraživanja determinirao je i globalni duh vremena. Upravo zbog takvog konglomerata uslova Zahirović je uspijevala iz potencijala margine na kojoj se našla izgraditi besprijekornu međunarodnu karijeru i paralelno s tim zalogom provesti svoja istraživanja na temu ženske poezije.

U jednom od ranijih intervjua u kojem je spominjala istraživački angažman, da parafraziram navod, u prikupljanju građe o poetesama iz Bosne i Hercegovine od Umihane Čuvidine do savremenih – kome će od tog časa do objavljivanja rezultata predstojati niz godina – govorila je³² o “uslovno rečeno ličnoj i društvenoj” obavezi takvog zadatka. U spomenutom članku koji je objavio list *Borba* 1982. godine ona ističe: “jer koliko god želim da ono što sama stvaram bude dostupno javnosti, u isto vrijeme ne mogu se otrgnuti utisku da su mnoge bosanskohercegovačke pjesnikinje i njihovo djelo – ne ulazeći u to je li opravdano ili ne – nekako predate zaboravu”.³³ S ovako kodiranim predmetom istraživanja, te teretom nad pozicijama spisateljica i istraživačice Zahirović se uhvatila u koštac s kanonskim i društvenim preprekama, kao što se skoro paralelno odlučila Razija Lagumdžija za pionirsku analizu ženskih likova u djelima bosanskohercegovačkih pisaca, a koja je također doživjela svojevrsan zaborav.³⁴

³² Varijacija u imenu i prezimenu potječe od trenutka objavljivanja intervjua; naime, pjesnikinja je tek naknadno, u zreloj fazi koristila kao srednje ime svoje majke Džemile, a prezime koje je dostupno u tekstu uključuje i prezime bračnog partnera.

³³ “Na ‘ti’ sa svijetom”, *Borba*, 17. 1. 1982, 10.

³⁴ Lagumdžija se u poznatim jugoslavenskim časopisima za književnost, kulturu i umjetnost, poput *Pregleda*, *Života* i *Trećeg programa*, fokusirala na svojevrsni imagološki pristup, ili književnokritičke studije u književnosti u užem smislu pretendirajući da u stručnim i naučnim radovima problematizira reprezentacije ženskih likova u djelima autora. Na temelju takvih istraživanja, a i desetljeće nakon toga, nastajali su novi članci na tu temu, kao i relativno nepoznata studija *Velika metafora: umjetnički likovi žena u djelima bosanskohercegovačkih pisaca* (1982). Zanimljivo je istaći da se u savremenoj recepciji njenog rada skoro pa i ne spominju ovi njeni članci, niti knjiga.

Pored izazova novih čitanja koja remete kanon i sistem (u) književnosti i upiru prstom u mizogini poredak, udjela u općem zaboravu ima i karakter zatvorene, male bosanskohercegovačke zajednice u kojoj živimo i gdje je Zahirović bila pastorka kulture jer je propagirala otvoreni duh. Konkretno, takva zajednica ne podnosi zvuk razlike i pluralizma ili *polivalencije*, ona je i uopće, po viziji Radomira Konstantinovića, ta koja ne napreduje jer ne dozvoljava nikakvu aktivnost: “Ne sme da bude preobražaja, dakle ne sme da bude rada, potrebna je pasivnost, prepuštanje onome što jeste”.³⁵ U karakteru zajednice koja ne pamti one što participiraju znanjem i radom na progresu nazire se potreba odbacivanja vanjskog svijeta i nepoznatog, a to je “jedna od osnovnih njenih oznaka, kojom se odlikuju njena istorija, njena kultura i njen mentalni svet”.³⁶ U nepoznato, takoreći zazorno ubrajaju se i žene i tradicija žena. Duh ovakve zajednice prošlost koristi da opravda sadašnjost, a budućnost sačekuje “vernošću postojećem”, te nadasve posjeduje smisao za iskrivljeno historijsko kojim argumentira vlastito očuvanje i sigurnost. Stoga, u historijskom i kulturnom poretku svijeta i zajednice nema mjesta za otpadnute pojedinke / pojedince naprosto zato što sve što je “lično, individualno (ma u kom pravcu) nepoželjno je”.³⁷ U tom svjetlu treba sagledati zanemarenost pjesničkog i istraživačkog rada Ajše Džemile Zahirović i pronaći uzroke prešućivanja njenog međunarodnog uspjeha i specifično re-vizije kanona zasnovane na dvostrukim standardima u vrednovanju spisateljica, ali i na opasnosti sukoba istraživačica s dominantnim sistemom znanja. Upravo na temelju ne samo mizoginog konteksta zajednice nego i fenomena duhovne skučenosti gradi se biografsko-bibliografski ekskurs kojim se nastoji afirmirati njena osobenost, otpor u radu, ali i kosmopolitiska subverzivnost nad vlastitom zajednicom.

Iako neistraženi pjesnički opus Ajše Džemile Zahirović zahtijeva poseban rad, zbog potreba predmetnog istraživanja ukazat će se na neke od formalnih značajki njenog umjetničkog stvaranja. Premda je za života

³⁵ Radimir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Beograd: Otkrovenje, 2004, 7.

³⁶ Isto, 8.

³⁷ Isto, 7.

napisala više stotina poetskih zapisa, u oko petnaestak zbirki (u periodu 1981 – 2020, i u ponovljenim izdanjima), od kojih se izdvajaju *Nastrešnica* (1981), *Bijelim okom* (1983), *Ivicom puta* (1987) i *Haiku iz Sarajeva* (2004, 2020), ona se od početka fokusirala na prednosti koje donosi objavljivanje poezije na stranim jezicima, te su logično uslijedile i knjige *Terra, mare, amore* (*Zemlja, more, ljubav*: talijanski 1983), *Sapno ki chaya me* (*Pod sjenkama snova*: hindu 1985), *Vedeshi mallige* (*Jasmin iz inostranstva*: kannada jezik 1985), *Special Ajsa Zahirović's poetry number* (izbor pjesama na engleskom 1988), *Ak aur bazghashat* (*Jedan eho više*: urdu jezik 1989), *From Sarajevo to Ekashila: free verse* (*Od Sarajeva do Ekašile*: burmanski jezik 1998). Suštinska transnacionalnost ili kosmopolitizam u djelu i u formalnom smislu reflektira se i kroz niz bilingvalnih pjesničkih zbirki: *Another moment* (*Neki drugi trenutak*: engleski i maternji 1987), *The bridge has eyes* (*Most ima oči*: engleski i arapski 1988), *Under the crown* (*Pod krunom*: engleski i bosanski 1991), kao i *Izabrane pjesme* (*Selected poems*, bosanski i engleski 1998, 2004, 2011). Međunarodnu afirmaciju pjesnikinje potvrđuje i činjenica da je njena poezija tumačena, prikazivana i prevođena i na brojne druge jezike osim navedenih. Stihovi Ajše Džemile Zahirović zazvučali su i na rumunskom, albanskom, slovenskom, grčkom, malteškom, turskom, španskom, francuskom, portugalskom i njemačkom, potom na hebrejskom, pandžapskom, bengalskom, hindu, telugu, tai-tajlanskom, malajskom, korejanskom, japanskom, kineskom i oriya. Ideja prevođenja i reprezentiranja nečije umjetnosti kroz diseminaciju specifičnih identiteta i motiva širom svijeta,³⁸ pored prevazilaženja krutosti zajednice, paradoksalno i afirmacije izvan granica vlastitosti, podrazumijeva i značajan proces stjecanja kontrole nad jezikom kao sredstvom komunikacije. Zahirović je u pjesničkoj karijeri osvojila jezik/-e i komunicirala svojim radom širom svijeta.

Ajša Džemila Zahirović predstavlja ogledni primjer kako funkcionira re-pozicioniranje pjesnikinje u nacionalnom književnom kanonu, ali i u zajedničkom bosanskohercegovačkom. Ovaj iskaz uključuje pokušaj re-mećenja i re-vizije pozicije pjesnikinje u oba kanona i otrgnuće od ideala

³⁸ Također, i posebnih strategija prevodilaca.

zaborava i marginalizacije. Interpretaciju koja je provedena u dimenzijama – odnosa kanona spram spola/roda, hrabrog izbora predmeta istraživanja, ali i spram uslova opstanka u zatvorenoj zajednici – potvrđuju podaci o marginalizaciji spisateljice. Jedan od vidljivijih simptoma jeste kompromis u recepcijama njenog rada otjelovljen u vidu prikazivanja rada pjesnikinje i istraživačice u sklopu grupnih skica, kao pojave, šireg pregleda perioda koji se ispituje ili reprezentira, ili pak potpunog izostanka, što je posebno uočljivo čak i s letimičnim pregledom književno-historijske građe.³⁹ Bez obzira da li se radilo o stručnim studijama ili o antologijskim izborima naše poezije, Ajša Džemila Zahirović je nevidljiva. Razlog takvim iskustvima nalazi se u činjenici da je kanon manjkav jer nije neutralan ni u kojem slučaju, odnosno figurira temeljem spornih i zamagljenih kriterija, duplih standarda, principa isključivosti i slično. S obzirom na to da je potrebno zadržati kurs ovog istraživanja, u budućim čitanjima trebalo bi načiniti re-viziju kroz optiku i u kontekstu međunarodne recepcije pjesničkog djela Ajše Džemile Zahirović. No, nije li pametno postaviti pitanje kako je moguće da je međunarodno afirmirana pjesnikinja skrajnuta u vlastitoj domovini. U kanonskim, kurikularnim, strukovnim, naučnim i bezmalo kolegijalnim i etičkim vrijednostima u zajednici ovakav zaborav nije neobičan; on se nameće kao ideal svijesti koja počinje i završava s vlastitom i grupnom taštinom. Štaviše, diskurs utišavanja prati i poneki stereotipni ispad, poput onog velikana bošnjačke književnosti koji je ne tako davno utvrdio da

---

³⁹ Vidjeti: Enes Duraković, *Riječ i svijet: studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima dvadesetog vijeka* (1988, 2020); *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – Poezija* [knjiga III] (ur. Enes Duraković); Hanifa Kapidžić-Osmanagić, *Poezija 1945-1980: pjesnici lirske apstrakcije* (1992, 1999), ili pak neke od najvećih i historijski najznačajnijih antologijskih izbora poezije u kojima je prikazana kao dodatak skici ženskog poetskog stvaralaštva ili izbori u kojima uopće nije zastupljena: *Muslimanska poezija XX vijeka* (1990); *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* (1996); *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* (1999) i *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* (2000) i dr. Naravno, ovo isticanje podzastupljenosti ili nezastupljenosti autorice unutar stručnih i naučnih radova i antologijskih izbora treba posmatrati uz ogradu različitih setova kriterija, kao i polja i užih predmeta istraživanja i reprezentiranja književnoumjetničkog rada. Također, ovdje se ukazuje na simptome koji se vežu za žensko autorstvo i stvaralaštvo – marginalizacije, brisanja i izostavljanja.

njegove nagrade ne znače ništa ukoliko “Ajša izlazi s krunom na glavi na kojoj piše: kraljica poezije”.⁴⁰ Osim što ova infantilna izjava po sebi dosta govori, između ostalog, i da “pisci i kritičari negiraju žensku kreativnost”,⁴¹ piscu koji je nedavno preminuo odati je poštovanje, Zahirović teško da može dobiti takvo ili slično priznanje. Piscu kao pripadniku dominantnog spola kanon je dom. U njegovoj književnoj tradiciji reprezentiraju se pogledi i vrijednosti “male odabrane grupe muškaraca koji se slažu u tome da su svi oni koji nisu po njihovoj mjeri nisu vrijedni priznanja”.⁴² Sagledano u široj perspektivi, pisac je uljuljkan u “osećanje sopstvene prvorodnosti [...] ja sam sam dakle prošlost sveta, njegova živa istorija”.⁴³ Pisac je na sigurnom terenu društveno usaglašenog koje njega privilegira, a spisateljica je otpisana.

Ipak, *Kaya zlatna kruna dinastije Schilla – Kim Soo-ro* (tada Koreja, 1990), koju je Ajši Džemili Zahirović dodijelio Svjetski institut za istraživanje poezije, kao između ostalog i počasni doktorat u oblasti književnosti Svjetske akademije za umjetnost i kulturu (Sjedinjene Američke Države, 1988), brojne nagrade anonimnih poetskih takmičenja i strukovnih udruženja, institucija za kulturu od državnog značaja, gostovanja na međunarodnim susretima i kongresima pjesnika sugeriraju drugačiju historiju. U biografskom leksikonu *The International Who's Who of Women*, koji tradicionalno i bijenalno objavljuje Routledge, u treće izdanje za 2001. godinu u uredništvu Elizabeth Sleeman uvrštena je biografija Ajše Džemile Zahirović. Između ostalog, u spomenutoj bilješci navodi se da je autorica uključena u “sedam antologija ženske poezije i preko dvadeset pet međunarodnih antologija”.⁴⁴ Među najrelevantnijim transnacionalnim antologijama u kojima je zastupljena njena poezija izdvajaju se: *Swaramalika* (Indija, 1987),

⁴⁰ Vidjeti *Dnevni avaz*, 4. 9. 2011, 20.

⁴¹ Dale Spender, “Women and Literary History”, u: *The Feminist Reader Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, New York: Basil Blackwell, 1986, 22.

⁴² Isto, 24.

⁴³ R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, 6.

⁴⁴ *The International Who's Who of Women 2002: A biographical reference guide to the most eminent, talented and distinguished women in the world* [3rd edition], Bradford, West Yorkshire: Europa Publications & Routledge, 2001, 634.

Poets from six Continents (Tajland, 1988), *Lemon 1* (Japan, 1989), *Antologia de poesia contemporanea* (Portugal, 1990), *Meropati putih dan pelanci* (Malezija, 1990), *Metaphor beyond time – Anthology of Contemporary World Poets* (Koreja, 1990), *Auf den Spuren der Menschlichkeit* (Austrija, 1990), *Raising Stars* (Indija, 1990), *Cooking Lions* (Japan, 1991), *Around the Planet* (Kanada, 1993), *The Chinese poetry international* (Kina, 1997), *International poetry and art* (SAD, 1997), *Anthologia – Letters – Arts – Culture* (Grčka, 1997), *Parnasus of World poets* (Italija, 1998), *18 Svetovny kongres Basnikov* (Slovačka, 1999), *Pansamiento Antohologico Mexicano* (Meksiko, 1999), *New Wavees Galim 2000 – Peace Culture Anthology* (Izrael, 2000), *Antologia festivaluli international noptile de poezie de la curtea de arges 2000* (Rumunija, 2000), *Carta internacional de poesia – 2001* (Argentina, 2001) i druge. Podaci koji su u domeni biografsko-bibliografskog diskursa o Ajši Džemili Zahirović apeluju na nužnost ispitivanja i prevrednovanja njene umjetničke i istraživačke zaostavštine.⁴⁵ Antropološko otkopavanje njenih radova doprinosi suzbijanju (uvijek aktuelnog) brisanja iz književne i kulturne historije, onog koje je usmjereno na podizanje brojnih pitanja o takvoj književnoj tradiciji. Njene strasti u radu i u pristupima spisateljicama uspjele su izvana suspregnuti djelovanje dominantnih obrazaca i izvjesnost njenog nestanka jer je ostavljala tragove koje mogu dekodirati konstruktivne čitateljice. Naknadne analize i vrednovanja potresaju “stvarnost književnog svijeta”,⁴⁶ otjelovljenu dvostrukim standardima koje Germanie Greer identificira kao amoralne i podržavajuće u “kulturnoj izolaciji”.⁴⁷ Intervencije u polje književnosti bitne su jer su dio šireg procesa i mogu uticati na podrivanje “ženske sfere i muškog svijeta”,⁴⁸ što znači da sudjeluju

---

⁴⁵ Primjetno je da Zahirović u vlastitim biografijama, pogotovo u izdanjima izbora, skoro grčevito i autobiografski, a pod znakom svijesti i vlastitog iskustva, bilježi različite detalje i ostavlja tragove na osnovu kojih se naknadno može rekonstruirati njen rad.

⁴⁶ D. Spender, “Women and Literary History”, 21.

⁴⁷ “Flying Pigs and Double Standards”, *Times Literary Supplement*, 1974, 26, 784–785.

⁴⁸ Gisela Bock, “Challenging Dichotomies: Perspectives on Women’s History”, u: *Writing Women’s History: International Perspectives*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire-London: The Macmillan Press, 1991, 4.

u izazivanju dihotomnog poretka, specifično privatne i javne sfere, koje oblikuju tobožnje objektivno znanje i historiju. S tim imperativom Gisela Bock upućuje na perspektive viđenja ženske historije kao javne, praćene afirmacijom različitih iskaza ženske kulture i subjektivnosti. Takav subverzivni čin omogućio bi pomjeranje Ajše Džemile Zahirović iz šutnje u koju je gurnuta u posljednjih nekoliko decenija u prostor naknadne recepcije. Nepravda koju ovo istraživanje nastoji bar djelimično otkloniti prevenirat će i haos zajednice što zaboravom kažnjava druge “koji su napustili taj svet [ograničenja]”,⁴⁹ kao i stalne početke u feminističkim istraživanjima književnosti. Potonje se odnosi i na cilj dokidanja diskontinuiteta u ženskoj povijesti i kulturi na način da se konačno bavimo naukom koja daje adekvatne odgovore na “pitanja, koja su njihove prethodnice već odavno postavile”.⁵⁰ U tom smjeru doprinos ovog istraživanja ogleda se u tome da ne bude izgubljeno znanje o partikularnom ženskom radu, to jest da se ne dogodi da i same “ne cijesimo značaj jedne jedine rečenice koju je jednom žena zapisala i objavila”.⁵¹ Osim transformativnog potencijala u društvu i književnosti na koji upozorava Lillian S. Robinson, nova čitanja i otrgnuće žena i njihovog rada od zaborava utiču na suzbijanje seta patrijarhalnih stereotipa, te na učenje o nama samima i vlastitoj (sub)kulturi.

Subžanr ženske pjesničke antologije u bosanskohercegovačkoj književnosti i oznaka loma dominantnih kanona

Pitanje antologiziranja ženskog književnog stvaralaštva javlja se s drugim feminističkim talasom i potrebom da se ‘otkopaju’ zaboravljene spisateljice, da se prikaže njihov rad i na taj način osujeti praksa historijskog principa po kojem one samo “nestanu bez traga”.⁵² Žanr ženske antologije uključuje adresiranje pitanja koja se tiču “ženskog pisanja, profesionalizacije

---

⁴⁹ R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, 9.

⁵⁰ D. Ugrešić, “Ženski kanon!?” 201.

⁵¹ D. Spender, “Women and Literary History”, 19.

⁵² “Flying Pigs and Double Standards”, *Times Literary Supplement*, 1974, 26 784–785.

autorki, ženskog čitanja i uloga žena kao kulturnih prenositeljki⁵³, ali i različite perspektive poput osiguravanja “novih uvida u žensku poziciju u polju književnosti”⁵⁴. Pored toga što antologije ženske književnosti korektivno utiču na književne kanone i historije, kako je to već u radu istaknuto, one također imaju moć da kontekstom mobiliziraju “korpus književnosti koji je marginaliziran”⁵⁵. Uprkos brojnim manjkavostima samog žanra, vredonosnih principa na kojima su zasnovane i didaktičnosti,⁵⁶ potom ciljevima da čitateljima usade vrijednosti – antologije provociraju kontekste jer usmjeravaju na razmišljanja “o povijesti književnosti i dodatno pitanju o specifičnim autorima”⁵⁷. Kako onda antologije ženske književnosti ne podliježu dokraja ovim ograničenjima? Naime, osim otrgnuća od zaborava i povijesti brisanja, naknadnim reprezentacijama spisateljica u središte pažnje stavljaju se tekstovi koji zahtijevaju buduće analize. U tom smislu antologije spisateljica postaju bitan resurs za buduće feminističke i ginokritičke studije. Iako i ženske antologije odlikuju opće žanrovske karakteristike, njihov temelj predstavljaju politike koje propituju na osnovu čega one drugačije komuniciraju svoje znanje. Iz tog razloga i “specifičnih karakteristika feminističkog podžanra”⁵⁸ one podvajaju sam žanr i interveniraju u njega. U neke osobenosti ženskih antologija ubrajaju se: izazov ustaljenom sistemu književnosti, produkciji, remećenje institucijskih moći akademije

⁵³ A. Gilleir i A. C. Montoya, “Introduction: Toward A New Conception Of Women’s Literary History”, 2.

⁵⁴ Isto, 4.

⁵⁵ Andrea Beverley, “Feminist Anthologizing: Women and Words: The Anthology/Les femmes et les mots: Une anthologie”, u: *Studies in Canadian Literature / Études en littérature canadienne*, 2019, 44(2), 312–331.

⁵⁶ Pod ovom sintagmom misli se sljedeće: da je antologija tekst koji je namijenjen čitateljima što trebaju steći osnovna znanja o nekoj temi ili oblasti. Također, antologije s javnošću komuniciraju na način da imaju politički uticaj na strukture čitanja i publiku, izdavaštva, ali i na strategije čitanja. Istovremeno, njihova moć počiva na tome da one utiču na konstrukciju nacionalne vrhunske transhistorijske umjetničke vrijednosti.

⁵⁷ Margaret J. M. Ezell, “The myth of Judith Shakespeare: Creating the Canon of Women’s Literature”, u: *New Literary History*, 1990, 21(3), 579–592.

⁵⁸ Gail Chester, “The Anthology as a Medium for Feminist Debate in the UK”, u: *Women’s Studies International Forum*, 2002, 25(2), 193–207.

i izdavaštva, feministički angažman, kao i uticaj na to da se književnost žena čita na samosvjestan način. Konkretno, emancipacijom ženskog stvaralaštva i suptilnom kritikom postojećeg stanja, subžanr ženske antologije demontira čak i onu prikrivenu muškocentričnost zvaničnih antologija.

Međutim, u odnosu na značenje antologija pri rekonstrukciji ženske književne tradicije prvi aspekt o kome treba raspravljati jesu individualne politike autorica/priredivačica izbora, kao i njihova hrabrost da se upuste u takve odabire predmeta istraživanja. U prvom redu pozicija priredivačice je orodnjena i u tom pogledu uključuje i njen autobiografski ili lično-politički stav koji determinira oblike i ishodišta antologija. U odnosu na intimne izbore čiji je društveni značaj argumentiran u prethodnom poglavlju rada, te spram živog interesa za vlastito žensko naslijeđe, u slučaju Ajše Džemile Zahirović zamjetna je hrabrost s kojom iskoračuje u istraživanje negiranog, nedostupnog i zabranjenog *crnog kontinenta*. I prije intervjua u listu *Borba* (1982) Zahirović se okušala u opisivanju polja bosanskohercegovačke ženske poezije. U časopisu *Odjek* (1981, br. 15–16) u tekstu “Stihovima bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična...” priredivačica Ajša Zahirović-Rudić osviješteno sumira vlastite stavove o povijesti i savremenom stvaralaštvu pjesnikinja. Njen istraživački čin zasnovan je na osmišljavanju putanje od prešućenih pjesnikinja koje su upisivale talent u tkanice, pregače i bošçaluke, potom onih čije su se riječi usmeno prenosile, pa sve do pjesnikinja koje su izašle iz anonimnosti i čija poezija “ni po kakvim kriterijima i ni u kakvim uslovima ne može biti više anonimna”.⁵⁹ U lirskom tonu Zahirović-Rudić cilja u suštinu problema stvaranja. Iako je Virginia Woolf prije skoro cijelog stoljeća objasnila fenomen tako da: “žena mora imati novca i sopstvenu sobu ako želi da se bavi književnošću”,⁶⁰ u predmetnoj viziji priredivačice, bosanskohercegovačke pjesnikinje “u stakleniku su sanjale

⁵⁹ A. Zahirović-Rudić, “Stihovi bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična...”, *Odjek*, 1981, br. 15–16, 28–29.

⁶⁰ Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, Beograd: Plavi jahač, 2014, 8.

svoj srebrni san”⁶¹ braneći pravo da “pletu svileno pletivo”.⁶² Staklenik predstavlja plodan prostor za kreativnost i u domenu riječi. Pored toga što se u naslovu podvlači značaj oneobičavanja riječi u uslovima naknadne recepcije, priređivačica upućuje na još jedno opće mjesto u historiji ženskog pisanja, navodeći sljedeći uslov u pjevanju – pjesnikinja treba da “rastvori udove kao meduza i bijela riječ bude više nego obična”.⁶³ Citirana rečenica upućuje na mogućnost predznanja Ajše Zahirović-Rudić o tekstu Héléne Cixous *Le rire de la Méduse* [*Smijeh meduze*] (1975) i prekodiranju pojmova *bijela tinta* i *meduza*. U programskom tekstu ženskog pisma Cixous polazi od težnje da se žena privede pismu tijela, da piše tako da je ništa i nikakav gospodar jezika ne zaustavi. Njen jezik treba da leti i prokrvi misao, njena usta da se otvore smjelo – “kakvo je to prekoračenje”, kako bi iz njih izašle riječi pisane mlijekom, jer one i “ona piše belim mastilom”⁶⁴. U tom duhu i sama Zahirović ohrabruje dvostruko osvajanje jezika – kod pjesnikinja, kao i istraživačica. U tekstu koji prati izbor pjesama u *Odjeku* aktuelizira se meduza koju je onomad presimbolizirala Cixous ljepotom i hrabrošću – na način da ona govori, grana udovima i osvaja prostor, povijest, stječući pravo na autentično postojanje. Nadalje, Ajša Zahirović-Rudić pjesnički poriv za kreacijom i stvaranjem opisuje kao potez što će ih osloboditi stanja po kojem su “skrušene krotkošću prošlosti”, dok “stih im vri, nekud je naumio, a život vrišti – trza lanac, iskustvo umorno; da ispišu svijet biljegama”.⁶⁵ Ovo razmišljanje priređivačice donekle se podudara s pretpostavkama Héléne Cixous o snazi ženskog libida u izražavanju koje je kapacitirano da napravi velike društvene promjene. Time se aktualizira i ohrabruje burni ulazak spisateljica na javnu scenu i historiju sačinjenu “od odbacivanja žene”.⁶⁶ Kako bi se stekao utisak

---

⁶¹ A. Zahirović-Rudić, “Stihovi bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična”, 28–29.

⁶² Isto, 28–29.

⁶³ Isto, 28–29.

⁶⁴ Elen Siksu, “Smeh meduze”, u: *Ars*, 2010, 14, br. 5–6, 18–31.

⁶⁵ A. Zahirović-Rudić, “Stihovi bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična”, 28–29.

⁶⁶ E. Siksu, “Smeh meduze”, 18–31.

o zaokruženosti uvodničarskog kratkog teksta, nužno je istaći da on sadrži skicu o anonimnim stvarateljicama kulture i umjetnosti, potom o prvim bosanskohercegovačkim pjesnikinjama koje prate i napomene o motivima savremenog iskaza i poezije za djecu, i na koncu, izbor sastavljen od dvadeset savremenih reprezentativnih autorica i njihovih pjesama. Opisani pravovremeni panoramski uvid u kontinent bosanskohercegovačkog ženskog pjesništva označio je početak obimnijeg projekta s kojim je Ajša Zahirović načinila prvu veliku intervenciju u prostore književnosti, književne historije i kanona.

Pionirsku praksu istraživanja i antologizacije pjesnikinja u kontekstu rekonstrukcije ženske književne tradicije Zahirović je s knjigom *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* podigla na značajan, do danas neprevaziđen nivo, napominjući da je knjiga “nastala kao plod ideje koja se rodila prije šest godina da se na okupu nađu vredniji stihovi koje je stvarala žena u Bosni i Hercegovini, te prikupljeno približi čitaocu i sudu kritike”.⁶⁷ U jednom od prikaza “Od zaborava otrgnute” (1987) ovu studiju – antologiju autor Boško Lomović opisuje kao krunu “izmirivanja računa sa vjekovnom muškom nadređenošću u sferi poetskog stvaralaštva”.⁶⁸ U zaključcima svog prikaza Lomović ističe važnost antologiziranja obraćajući pažnju na, kako to on ističe, amaterstvo priređivačice,⁶⁹ uprkos kojem je profesionalno obavila “golem posao u oblasti koja je na pjesničkoj mapi još prekrivena bjelinom”.⁷⁰ Razmatrajući sadržaj, strukturu, kao i sam predgovor ove antologije, u korist argumenta o Ajšinoj predanosti istraživanju bitno je napomenuti da je u njenom radu na ovoj knjizi učestvovao u ulozi recenzenta i dr. Munib Maglajlić, jedan od rijetkih posvećenih naučnika koji je vjerovatno brižljivo pratio njen rad.⁷¹ Bez obzira na vrijednost predmetne antologije, sam vremenski odmak od skoro četrdesetak godina u književnom sistemu

⁶⁷ Ajša Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, Tuzla: Univerzal Tuzla, 1985, 305.

⁶⁸ Boško Lomović, “Od zaborava otrgnute”, u: *Letopis Matice srpske*, 1987, knj. 439, 163, 342–344.

⁶⁹ S rezervom upotrebe ove sintagme koju je istakao autor.

⁷⁰ B. Lomović, “Od zaborava otrgnute”, 342–344.

⁷¹ Opasku donosim s obzirom na to da sam za vrijeme studija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu svjedočila pedagogiji prof. Maglajlića.

proizveo je zaborav. Time je istovremeno i potopljena nada koju je autorica izrazila na koncu uvodnog teksta u knjizi – o pojavljivanju novih, boljih i potpunijih istraživanja iz ove oblasti. Stoga, skoro u potpunosti izbrisana na našim prostorima, antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* konačno je oživjela u radu Tatjane Bijelić (2012), uz opažanje da je “jako brzo bila odbačena kao nekanonski, marginalni istorijski dokument i kao takva omašila u izazivanju debate”.⁷² Ovaj tip antologije – uprkos neizrečenom feminističkom principu, zbog partikularnih karakteristika i komunikacije sa silama koje pokreću kulturu i književnost uopće, ali i akademiju i nauku – po principu nailazi na bojkot. Potvrdu za perfidne patrijarhalne kriterije nalazimo i u sagledavanju statusa ostalih antologija koje je Ajša Zahirović priredila. Njima se pridružuje i druga i zasad posljednja antologija ovog tipa: *Izgubljene zvijezde: Prigodna stopjesmica bosanskohercegovačkih pjesnikinja od 1908. do 2008.* (2008) priređivača Ante Zirduma.⁷³

Za razliku od nama svojstvenog književno-historijskog i kanonskog nemara, pogotovo kad je u pitanju žensko spisateljstvo i rad, u inozemnim istraživanjima antologija Ajše Zahirović prihvatana je i tumačena kao nezostavno polazište za ispitivanja bosanskohercegovačke ženske književne tradicije. Naprimjer, Celia Hawkesworth u studiji *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia* (2000) na knjigu se referira kao na koristan pregled o ženskoj poeziji, te u odnosu na zastupljene pjesnikinje na “izuzetan broj za tako malu teritoriju, posebno u pogledu problematičnih istorijskih okolnosti [...] održivog razvoja kulture, posebno među ženama”.⁷⁴ Na krajnje koristan način u knjizi *Making Muslim*

---

⁷² Tatjana Bijelić, “Reclaiming Lost Stars: Contemporary Female Voices from Bosnia”, u: *Poetry and Voice: A Book of Essays*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 149.

⁷³ Činjenica da su antologije Ajše Džemile Zahirović i Ante Zirduma, i to isključivo u oblasti poezije, jedine koje su imale priliku da se nađu u javnom prostoru, kao i da ovakvih izbora u drugim žanrovima gotovo i da nema, zbog nepostojanja interesa ili nemogućnosti objavljivanja, ukazuje na poseban problem u politikama izdavaštva koje dodatno terete ionako društveno zakinit dio literarne populacije.

⁷⁴ Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest: CEU Press, 2000, 259.

Women European: Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941) Fabio Giomi koristi resurse iz predmetne antologije afirmirajući predanost istraživanju Ajše Zahirović na način da sumira koncept koji je podrazumijevao temeljito ispitivanje, pa i “intervjue sa potomcima i bivšim komšijama [pjesnikinja]”.⁷⁵ O zaboravu antologije Ajše Zahirović svjedoče simptomatični podaci i njeno rubno spominjanje i u drugim knjigama koje se općenito bave ženskim doprinosom u javnom životu.⁷⁶

Kada je u pitanju složena struktura antologije *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, njene osovine čine uvodni tekst priređivačice, reprezentacija biografija s fotografijom (gdje je bila dostupna) i izborom iz poezije četrdeset (40) pjesnikinja, dodatak “Bio-bibliografije pjesnikinja Bosne i Hercegovine koje nisu uvrštene u ovu knjigu”, njih devedesetak (90) i pregled posebnih izdanja knjiga pjesnikinja. Navedeni okvir potvrđuje pomno promišljanje cjelokupne ženske tradicije i mogućnosti njihovog reprezentiranja i informativnog potencijala za naredna čitanja. Budući da se o sadržaju antologije može diskutovati jer je iznimno personaliziran, zbog potreba ovog istraživanja i karaktera subžanra koji teži postizanju vidljivosti i afirmaciji pjesnikinja – ključne interpretacije fokusirane su na antologizacijske prakse priređivačice. Imajući u vidu značaj ženskih antologija, u ovom radu pažnja neće biti posvećena izboru pjesnikinja, nego upravo osobitim antologijskim praksama i uredničkim zadacima priređivačice koji su od interesa i za feminističku književnu kritiku i tradiciju. U čitateljskoj reakciji na građu ispituje se rad istraživačice koji se nalazi i u zagovaračkim politikama antologije i reprezentacijama pjesnikinja, to jest u aspektu koji razotkiva “namjeru urednika i njegovu interakciju sa

⁷⁵ Fabio Giomi, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest: CEU Press, 2021, 97.

⁷⁶ Npr. u odjeljku “Osvrt na književne prilike”, u knjizi *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Cure i Ambasada Švicarske BiH, 2015, čiji su autori Bojana Đokanović, Ivana Dračo i Zlatan Delić, antologija i njena priređivačica spominju se posredno preko studije Celie Hawkesworth (usp. str. 152. i fusnotu 487), što je kao jedini izvor primjetno i u drugim, rijetkim i manje važnim istraživanjima.

strukturama književno-industrijskog konteksta”.⁷⁷ Hrabrost Ajše Zahirović da odabere konkretno ovaj predmet istraživanja i sakupi te prikaže pjesnikinje na jednome mjestu definirana je kulturnim i spolnim razlikama i implicirana okupljanjem pjesnikinja na osnovu rodne poveznice. Kao ranije u *Odjeku*, ona prekodira i akcentira proces ženskog osvajanja žanra koji se kreće putanjom *od stiha do pjesme*, uz to neizostavno posredno proširujući osnovu na kojoj se izvode spisateljske profesije žena u polju bosanskohercegovačke književnosti.

Odgovori na probleme uredništva najčešće se nalaze u antologijama jer se priređivačice “osvrću na uredničke procese u svojim predgovorima”.⁷⁸ Zahirović polazi od opisivanja osnovne svrhe knjige, a to je “da se po prvi put na jednom mjestu osvijetle vrijednosti poetskog stvaranja i stvaralaštva žena Bosne i Hercegovine”.⁷⁹ Stoga, u takvom zadatku teži se da se razotkrije bar jedan dio književnog naslijeđa, ili riječima autorice “Uvodnog teksta” – “da se izbriše prašina vremena da izvučemo iz nemara i zaborava poetsku riječ žena, da je približimo javnosti i objektivnijem sudu kritike”.⁸⁰ Taj zaborav determinira činjenica koju podvlači Zahirović da su pjesnikinje “u prošlosti najčešće stvarale u anonimnosti i zapećcima”.⁸¹ Na temelju suprotstavljanja zajedničkom iskustvu povijesnog zaborava i marginalizacije autorica izgrađuje se antologija bosanskohercegovačke ženske poezije, što je upravo element politika prikaza u antologijama. Pažnju na zajedništvo skreće Margaret J. M. Ezell sugerirajući da antologije figuriraju kroz uspostavljanje “zajedništva u ženskom iskustvu, a ne razlike”.⁸² Takva baza određuje subžanr antologija ženske književnosti.

Kao što je to ranije u kratkoj formi u časopisu *Odjek* učinila, Zahirović je u predmetnoj panorami književnosti rekonstruirala historijski tok

---

⁷⁷ G. Chester, “The Anthology as a Medium for Feminist Debate in the UK”, 193–207.

⁷⁸ Isto, 193–207.

⁷⁹ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 11.

⁸⁰ Isto, 11.

⁸¹ Isto, 11.

⁸² M. J. M. Ezell, “The myth of Judith Shakespeare: Creating the Canon of Women’s Literature”, 579–592.

razvoja bosanskohercegovačke⁸³ ženske poezije. Priređivačica početak razvoja ženske poezije određuje u prvim anonimnim pjevačicama uspavanki, sevdalinki i balada,⁸⁴ kao i u ženama koje su vlastiti umjetnički izričaj ostavljale ručnim radom na maramama, tkanicama, pregačama i boščalicama. Zbog nužne intervencije u transdisciplinarnom smislu spominjem feminističko tumačenje ručnog rada (s fokusom na vezenje) kao primarne faze u razvitku ženske umjetnosti i upliva te vrste izraza u slobodu stvaranja, subverziju kućne represije i cilja osamostaljivanja kao umjetnice. Usmene i anonimne pjesnikinje u privatnosti doma i s ulogama domaćica, supruga i majki težile su “da predstave svijet svoje intime u vremenima koja su im određivala sasvim druge životne zadatke”,⁸⁵ jednako kao što su u ručnom radu pretkinje umjetnica artikulirale kreativnost i time postizale, između ostalog, efekt slikanja.⁸⁶ Njihove težnje u ostavljanju traga i olakšavanju života zamjetne su i u folklorističkim izrazima usmene poezije, o čemu antologičarka Zahirović misli sljedeće: “I pokušaj prvih anonimnih pjesnikinja da stihom prodru u određene tematske krugove svjedoči o njihovoj želji da se uključe u ondašnja savremena i napredna zbivanja, da makar na trenutak bljesne njihova stvarna uloga u životu”.⁸⁷ S ovim navodom antologičarka nagovještava karakter ženskog života u privatnosti u koju se žena gura da postane poslušna i podređena ispunjavanju potreba svoje porodice. U feminističkim tumačenjima privatna sfera prokazuje se kao mjesto susprezanja ženske književne kreativnosti. Usljed društvenog poimanja kreativnosti kod žena kao šizofrene pojave, Sandre Gilbert i Susan Gubar upozoravaju da je ona shvaćena kao neprimjerena

---

⁸³ Ovu odrednicu koristim kako bih, kao i Zahirović, mapirala polje istraživanja koje se odnosi na ovaj prostor neovisno o historijskim periodima i formalnim uređenjima ove zajednice.

⁸⁴ Koje se još od sistematizacije usmene lirske poezije Vuka Stefanovića Karadžića smatraju ženskim pjesmama.

⁸⁵ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 13.

⁸⁶ Vidjeti Rozsika Parker, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of the Feminine*, University of Michigan: Women's Press, 1983.

⁸⁷ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 12.

i da kao takva “zapravo otuđuje žene”,⁸⁸ što funkcionira kao društveni jaz koji je teško prevazići.

Nakon izlaska iz anonimnosti pionirke bosanskohercegovačke poezije ušle su, kako ovu etapu imenuje Ajša Zahirović, u “djetinjstvo naše ženske lirike”.⁸⁹ S navedenom sintagmom priređivačica etablira i imenuje prvu fazu bosanskohercegovačkog ženskog autorskog pjesničkog stvaralaštva. Navedeni stav podsjeća na Elaine Showalter i njen rad “Toward a Feminist Poetics”, u kojem zagovara ideju utemeljenu u “više istorijske svijesti”⁹⁰ pri imenovanju faza u razvoju ženske književne potkulture. Podsjećanja radi, spomenuta teoretičarka identificira sljedeće faze: ženstvenu (imitacija), feminističku (protest) i žensku fazu (samootkriće). U ženstvenoj fazi spisateljice se bore da oponašaju muške estetske standarde i da “internalizuju njene [kulturne] pretpostavke o ženskoj prirodi”⁹¹ ali i koriste muške pseudonime kako bi se obračunale s dvostrukim literarnim standardima. U prvu etapu Zahirović ubraja prvu zabilježenu usmenu pjesnikinju Ajku iz Like (16. ili 17. st.), Eminu Čelebi, prvu prepisivačicu Kur’ana i autoricu religijskih stihova na turskom i perzijskom jeziku (18. st.), Staku Skenderovu, prvu autoricu objavljene knjige u Bosni (19. st.), kao i pjesnikinje Habibu Rizvanbegović-Stočević, divansku pjesnikinju, i Nejire Rizvanbegović-Stočević, koja je pripadala modernom valu u turskoj književnosti (19. st.), zatim i Magdalenu Nikolić-Živanović (kraj 19. st.). Ovoj tradiciji pridružuju se djelomično i pjesnikinje druge generacije, prosvjetiteljice i borkinje za ženska ljudska prava, kao i one koje su objavljivale pod pseudonimima: Anka Topić, Jelka Jela Ostojić, Nafija Sarajlić, Milica Miron, Atifa Pandžina, Rahela Rafael Levi, Nafija Zaildžić, Hatidža Đikić, Hasnija Vahida Berberović, Milica Stojanović-Vlatkovićeva, Šefika Nesterin Bjelevac, Zilidida A. Tuzlanka Berberović, Bernardina Horvat, Laura Papo Bohoreta,

⁸⁸ Sandra Gilbert i Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven: Yale University Press, 1984, 8.

⁸⁹ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 12.

⁹⁰ Elaine Showalter, “Toward a Feminist Poetics”, u: *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature*, New York: Pantheon Books, 1985, 137.

⁹¹ Isto, 137.

Regina Levi, Hana Kalderon, Rikica Ovadija i Ljerka Premužić. Bez obzira što ne imenuje naredne dvije faze razvoja bosanskohercegovačke ženske književnosti jer njena panorama uključuje i autorice drugih žanrova – ona jasno odvađa drugu fazu, koja je determinirana učešćem žena u borbi. U svojevrsnu narednu etapu Ajša Zahirović ubraja Veru Obrenović-Delibabić, Raziju Handžić, koje su i tematski “pravo oslobođenje svoje pjesničke i ljudske individualnosti dostigle u narodnooslobodilačkoj borbi”.⁹² Iako doslovno ne može biti feministička etapa kako ju definira Showalter,⁹³ djela spomenutih pjesnikinja pokreće pobuna – spram navale fašizma i potrebe da i žena bude akterica pokreta oslobođenja i javnog prostora, odnosno da osvoji pravo glasa i arikulira intelektualnu osobenost. Showalter, ispitujući građu spisateljica, primjećuje bitne karakteristike za svoju drugu fazu, a to su izražavanje ličnog osjećaja “društvene nepravde” i ideje o “klasnoj borbi i radničkom životu”.⁹⁴ U treću fazu Zahirović uvrštava svoje savremenice: Daru Sekulić, Nasihu Kapidžić (Hadžić), Muberu Pašić, nadalje – Feridu Duraković, Dianu Burazer, Aišu Aličić, Vesnu Berezovsku, Anetu Benac, Radmilu Popović, Saidu Malkoč, Nevenku Samardžić, Aleksandru Majhrovski, i između ostalih – Enisu Osmančević-Ćurčić i Korneliju Šenfeld. Njena opaska o karakteru njihovog pjesništva je proročka i u izvjesnoj mjeri naučna. “Bez obzira što stilom (načinom pisanja) lome kanone, važne su poruke koje nose njihovi stihovi. Razlika u odnosu na ranije napisano se osjeća”.⁹⁵ Sama priređivačica i autorica uvodnog teksta ovaj navod obrađuje nalazeći da pjesnikinje lome kanon tako što se okreću oslobođenju od tradicije kako bi stupile u modernizam s novim temama, izričajima i formama poezije. Ovdje je bitno naglasiti da navedene faze kod Showalter uopće, te kako to pokazuje specifično stvaralaštvo bosanskohercegovačkih pjesnikinja – nisu odvojene, već se prepliću i dijalogiziraju. Na zalogu faze

⁹² A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 17.

⁹³ Puko primjenjivanje ove teorije bez razumijevanja specifičnosti razvoja svake, ali i bosanskohercegovačke tradicije bilo bi pogrešno.

⁹⁴ E. Showalter, “Toward a Feminist Poetics”, 138.

⁹⁵ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 18.

ženskog pisanja, za koju Showalter ističe da se generira na bazi ženskog iskustva “kao izvora autonomne umjetnosti, prenoseći feminističku analizu kulture na forme i tehnike književnosti”,⁹⁶ ubuduće treba analizirati i nove fokuse spomenutih pjesnikinja jer su predstavljali okidače u kreiranju aktuelne faze bosanskohercegovačke ženske književnosti. Faza koja još uvijek traje označava autentičnu žensku artikulaciju iskustva i propitivanja vlastitih procesa pisanja.

Posmatrano sa savremenih pozicija ginokritike i nauke o književnosti, zahvat Ajše Zahirović *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* predstavlja realizaciju potrebe da se začne kreiranje znanja o otkrivenim spisateljicama koje priređivačica poentira na način da svoju knjigu vidi “kao dokaz darovitosti stvaranja stiha žena koje su nastojale da što dublje osjete dah života i vremena u kojem su živjele”.⁹⁷ Istovremeno, vlastiti rad projicira kao glasan poziv za prevrednovanje društveno-historijskih uslova u kojima su živjele na način da se u tim okolnostima mjeri književno-historijska “vrijednost njihovih poetskih dostignuća”.⁹⁸ S ovom kratkom studijom i u formi subžanra ženske pjesničke antologije Ajša Zahirović uspjela je otpočeti proces rekonstrukcije ženske književne tradicije u Bosni i Hercegovini. Iako teorijski nepotkavana, njena svijest artikulira potrebu da se obznani i sačuva, te unese u javni prostor sve sakupljeno znanje o pjesnikinjama. Riječ je o pristupu “evoluciji ženske književne tradicije”⁹⁹ koja se rekonstruira s ciljevima dokumentiranja života i karijera, kao i same “reinterpetacije ‘izgubljenog’ rada spisateljica”,¹⁰⁰ kako ističe Elaine Showalter. Pod okriljem takvih istraživanja spisateljice i istraživačice crpe snagu za budući rad.

Promatranjem antologijskih i uredničkih praksi Ajše Zahirović u ovom radu analizirao se kontekst pojave knjige, zatim se ukazalo na namjere

---

⁹⁶ E. Showalter, “Toward a Feminist Poetics”, 139.

⁹⁷ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 20.

⁹⁸ Isto, 11.

⁹⁹ E. Showalter, *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing*, 8.

¹⁰⁰ Isto, 8.

priređivačice i njene ciljeve, te je na koncu percipirana opća korist za buduća istraživanja i rekonstrukciju bosanskohercegovačke ženske književne tradicije. Na taj način provocira se potreba da ova značajna antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, kao i bosanskohercegovačke pjesnikinje konačno zauzmu adekvatno mjesto u matičnim književnostima i njihovim sistemima. Kako je to ranije u slučaju ispitivanja ženske povijesti ustanovila Virginia Woolf, znanja o ženama (na našem primjeru pogotovo o anonimnim pjesnikinjama i pionirkama) sigurno leže sakrivena – “podaci o životu prosječne elizabetanske žene sigurno postoje, samo su razbacani, neko bi mogao da ih prikupi i da od toga napravi knjigu”.¹⁰¹ Stoga, istraživanje Ajše Zahirović tek treba otkopati, afirmirati i učiniti široko upotrebljivim, takoreći, nužno ga je zapamtiti jer samo na taj način stječemo mogućnost pravljenja lanca vlastite ženske historije i ženske literarne tradicije.

Zaključak

Ovaj rad zasnovan je na ispitivanju početne pretpostavke o zaboravljenosti pjesnikinje i istraživačice Ajše Džemile Zahirović u književnoj javnosti. Prvenstveno, navedeni fenomen je rekontekstualiziran, a potom sagledan kroz prizmu ginokritičkog zadatka zapisivanja i pamćenja alternativnih glasova koji su potisnuti kroz diskurse i narative historije književnosti i književnih kanona. Kako je dokazano u uvodu rada, u proizvodnji dominantnog znanja o polju književnosti učestvuju procesi kanonizacije i historizacije utemeljeni na ideologiji dvostrukih književnih standarda. Oba procesa determinira set spornih stereotipa u rasponu od inferiornosti spisateljica do ocjene o trivijalnosti njihovih djela, što posljedično vodi u isključivanje i zaborav spisateljica. Spram takvih uslova postojanja i ženskih iskustava smješten je predmet interpretacije ovog rada – istraživački govor Ajše Džemile Zahirović i njen hrabri rad na lomljenju dominantnog kanona. Stoga su ovdje dokazana dva cilja: afirmacija inventivnosti i vrednovanje

---

¹⁰¹ V. Vulf, *Sopstvena soba*, 53.

rada Ajše Džemile Zahirović i, s druge strane, demonstriranje značaja postojanja istraživanja u rekonstrukciji ženske književne tradicije. Također, s ovim radom postignut je cilj odgovornog doprinosa uspostavljanju kontinuiteta u ženskoj književnosti i kulturi. Imajući u vidu da izostaje transgeneracijska reakcija na zadatak zapamćivanja i vrednovanja rada pretkinja u bosanskohercegovačkoj književnosti, ovaj rad ponudio je adekvatan odgovor na povijest i zakonitosti nauke na način da je razmotrena ideja intervencije koju je načinila Zahirović. Iz tog razloga u središte istraživačke pažnje stavljena je prva bosanskohercegovačka antologija ženske književnosti – *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, koja je proizvela otrgnuće pjesnikinja od povijesti i zaborava i podigla pitanja o kanonu i svom transformacijskom učinku na kanon i polje književnosti, te je ujedno svojim širim značajem doprinijela afirmaciji i obznanjivanju pjesnikinja.

U poglavlju rada koje problematizira borbu protiv zaborava i karakter istraživačkog rada Ajše Džemile Zahirović određen je njen društveni status uz ekskurs o biografsko-bibliografskim podacima i lično-političkim nahođenjima koja bitno determiniraju i odabir istraživanja, prakse uredništva i sastavljanje antologije. Poseban aspekt koji je u ovom istraživanju analiziran jeste zašto je Zahirović, koja nije imala formalno obrazovanje iz književnosti, odabrala da se suoči s kanonskim praksama i s brisanjem pjesnikinja iz bosanskohercegovačke književnosti. Odgovor na to pitanje uključuje borbu protiv automatizma i strategija dominantnih čitanja, što predstavlja opasan posao kritike kanona i poretka kojeg se iz komocije participacije u društvu libe istraživačice književnosti. Između ostalog, kratki fokus na ekskursivne značajke iz bio-bibliografije Ajše Džemile Zahirović, odnosno na koordinate međunarodne reputacije i marginalne pozicije u matičnoj kulturi – dodatno je argumentirao teret bivanja pastorkom kulture i razotkrio (i mizogino) potiskivanje njenog rada. Razmjere skrajnutosti njenog pjesničkog i istraživačkog rada ogledaju se i u opisanom karakteru zatvorene zajednice koja djeluje na način da kulturno izolira i suzbija rad, te odstranjuje iz kanona, historije i nauke o književnosti: nepodobne autorice. Ovdje je akcentiran zadatak naknadne recepcije i pamćenja individualnih

napora Ajše Džemile Zahirović, to jest hrabrog pionirskog ginokritičkog rada autorice kroz optiku njenog općeg značaja za vlastitu kulturu ostvarenog u antologiji *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*.

Treći dio ovog rada utemeljen je na ispitivanju i interpretaciji autentičnih priređivačkih praksi kao preduvjeta za generiranje predmetne antologije. U odnosu na teorijsku strukturu ovog istraživanja razmotrena je subverzivna razlika i potencijal ženskih antologija u odnosu na tipične i kantske antologije zvanične književnosti. Kako bi se što potpunije zahvatio predmet istraživanja, uspostavljen je subžanr ženske pjesničke antologije, koji, osim što intervenira u dominantno polje znanja, istovremeno lomi zatvorene kanone i doprinosi vidljivosti ženskog rada. Ženske antologije problematiziraju niz različitih dimenzija kakve su pozicija, profesija spisateljice, sadržaj djela i sl. U ideološkom smislu i antologija Ajše Džemile Zahirović osigurava nove i potrebnije uvide u marginalni korpus književnosti, provocira kontekste novih čitanja, predstavlja presudne resurse za buduća ginokritička istraživanja bosanskohercegovačke književnosti. Konkretna analiza imenovane antologije podrazumijeva dekodiranje konteksta i procesa smještenog u ruke orodnjene uloge priređivačice koja i svoje lično-političke izbore¹⁰² i predmete istraživanja uspostavlja spram interesa za ženskim naslijeđem i crnim kontinentom zaboravljene književnosti. Stoga, u tom smislu razmotrena je ideja koja seže od intervjua u listu *Borba*, u kojem Zahirović promišlja zaboravljenost pjesnikinja, pa preko priređivanja kratkog izbora bosanskohercegovačke ženske poezije u časopisu *Odjek*, koje figuriraju kao preteče finalizaciji istraživanja u knjizi i prvoj velikoj intervenciji u polje književnosti. Istovremeno, obje spomenute reference svjedoče o dugotrajnoj borbi i posvećenosti Ajše Džemile Zahirović problemu razotkrića i predstavljanja javnosti zaboravljenog rada pjesnikinja. Izbor pjesnikinja i njihovih stihova praćen je uvodnim tekstom u kojem priređivačica sumira stavove o razvojnoj putanji maternjeg, bosanskohercegovačkog ženskog pjesništva: od anonimnog (bilježenog u ručnom

---

¹⁰² Odnosi se na krilaticu "lično je političko" Carol Harnish (1969), koja s njom argumentira potrebu artikulacije onog što povezuje žene, njihov glas i obznanjivanje svijesti.

radu) do onog autorskog i savremenog. Dva su ključna fenomena na koje je skrenuta teorijska pažnja – staklenik interpretiran u duhu potencijala *sopstvene* sobe Virginie Woolf, kao i bijele riječi meduze koja širi ruke spram simbolizacije ženskog pisma Hélène Cixous. Analiza priređivačkih praksi Ajše Džemile Zahirović zahtijeva odgonetanje recepcije same antologije, a čije se vizije kreću u domenu od opaski o obračunu s vjekovnom muškocentričnom književnom tradicijom, četrdesetogodišnjim zaboravom i izvlačenjem i afirmacijom, skoro pa isključivo u međunarodnom naučnom polju. Iz tog razloga i ovaj rad predstavlja vraćanje duga zakinutoj autorici i njenoj reintegraciji u bosanskohercegovačke naučne studije.

Zahirović je s pomnim istraživačkim umijećem strukturirala antologiju kojom je obuhvatila četrdeset pjesnikinja (njihovih biografija, bibliografija i fotografija), potom s još oko devedeset pjesnikinja s biografsko-bibliografskim podacima i izdanjima njihovih knjiga. Ovaj znamenit broj svakako je nužno podijeliti iz razloga fokusa na bogatstvo pjesničke ženske književne tradicije u Bosni i Hercegovini. S druge strane, u ovom radu akcentiran je aspekt rekonstrukcije tradicije, politika koje zagovaraju i intervencije što ih priređivačica remetilački unosi u dominantno polje znanja. U suštini, antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* zasnovana je, što je i argumentirano u istraživanju, na zajedničkom iskustvu marginalizacije i zaborava pjesnikinja kroz povijest. Mjesto spoticanja i usmjerenost analitičke intervencije otvorilo se pri rekonstrukciji i tumačenju karaktera razvoja bosanskohercegovačkog ženskog pjesništva. Ono što je prethodilo uspostavljanju etapa ili faza razvoja ženskog pjesništva otkrivenog je historijskog praporijekla u vidu anonimnih pjevačica – uspavanki, balada i sevdalinki, kao i onih koje su tragove svog umjetničkog izričaja ostavljale u vidu ručnog rada (rekapituliranog u feminističkoj likovnoj kritici kao bitna faza ženskog postajanja umjetnicom). Značaj njihove pojave elaboriran je teoretiziranjem pitanja ženske kreativnosti i rada u privatnoj sferi. S pojavom autorica koje su stvarale pod imenom i prezimenom zaopočinje prva stvarna etapa – etapa djetinjstva ženske lirike. Ispitujući različite dimenzije istraživanja u predmetnoj antologiji, iako faze nisu imenovane, prepoznala

sam simboličku vezu s načinima uspostavljanja faza ženske književne anglosaksonske tradicije o kojima govori Elaine Showalter. Stoga su u ovom radu identificirane, pored prafaze anonimnog stvaralaštva i faze djetinjstva ženske lirike, također i faza društvenog protesta bosanskohercegovačkih pjesnikinja, i na koncu ženskog stvaralaštva, koja još uvijek traje. Zahvaljujući pozajmljenom i prilagođenom teorijskom okviru našim uslovima uspjela sam do kraja razumjeti priređivačicine nakane i osvijestiti bogatstvo, kao i karakter matične ženske književnosti, koje čak i u rudimentnim feminističkim tragovima zokružuju neosporan i vrijedan istraživački kontinent. Ovim radom, osim što se poziva na problem priznavanja značaja pionirskog rada Ajše Džemile Zahirović kao presudne prethodeće karike svakog feminističkog ispitivanja bosanskohercegovačke književnosti, također se apelira i na vrednovanje njenih opisa evolucije ženskog stvaralaštva i reinterpretacije pronađenog rada spisateljica. Autorica i njena antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* u naučnom životu koji provocira ovaj rad probuđene su zbog potencijala da konačno zauzmu adekvatno mjesto u bosanskohercegovačkoj književnosti i njenim sistemima, te da postanu neizostavan dio pravljenja lanca vlastite ženske historije i ženske književne tradicije. Za istraživačice ženske književnosti ključan je transgeneracijski imperativ pamćenja – svake žene, a posebno Ajše Džemile Zahirović, koja s hrabrošću lomi kanone, beskompromisno i predano skuplja podatke kako bi u zalag budućnosti ostavila vrijednu knjigu o postojanju pretkinja u našem subkulturnom naslijeđu.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Zahirović, Džemila Ajša, *Izabrane pjesme / Selected poems* [drugo izdanje]. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004.

Zahirović, Ajša, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*. Tuzla: Univerzal Tuzla, 1985.

Štampa

Dnevni avaz, Sarajevo, 2011.

Times Literary Supplement, London, 1974.

Borba, Beograd, 1982.

Literatura

Knjige

Dolovac, Alija, *I zvijezde se gase: Ajša Džemila Zahirović svjetska krunisana kraljica poezije*, Sarajevo: Alija Dolovac, 2024.

Finke, A. Laurie, *Feminist Theory: Women Writing*, Itaca: Cornell University Press, 1992.

Gilbert, Sandra, Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven: Yale University Press, 1984.

Giomi, Fabio, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest: CEU Press, 2021.

Hawkesworth, Celia, *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest: CEU Press, 2002.

Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Beograd: Otkrovenje, 2004.

Parker, Rozsika, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of the Feminine*, University of Michigan: Women's Press, 1983.

Robinson, S. Lillian, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1997.

Showalter, Elaine, *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999.

The International Who's Who of Women 2002: A biographical reference guide to the most eminent, talented and distinguished women in the world [3rd edition], Bradford, West Yorkshire: Europa Publications & Routledge, 2001.

Ugrešić, Dubravka, *Brnjica za vještice*, Zagreb: Multimedijalni institut – 'MaMa', 2021.

Virginia Woolf, *Sopstvena soba*, Beograd: Plavi jahač, 2014.

Članci

Baym, Nina, "Melodramas of beset manhood: How theories of American fiction exclude women authors", u: *Feminist Literary Theory – A Norton Reader*. New York – London: W. W. Northon & Company, 2007, 503–513.

Beverley, Andrea, "Feminist Anthologizing: Women and Words: The Anthology/Les femmes et les mots: Une anthologie", u: *Studies in Canadian Literature / Études en littérature canadienne*, 2019, 44(2), 312–331.

Bijelić, Tatjana, "Reclaiming Lost Stars: Contemporary Female Voices from Bosnia", u: *Poetry and Voice: A Book of Essays*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 148–160.

Bock, Gisela, "Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History", u: *Writing Women's History: International Perspectives*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire – London: The Macmillan Press, 1991, 1–23.

Chester, Gail, "The Anthology as a Medium for Feminist Debate in the UK", u: *Women's Studies International Forum*, 2002, 25(2), 193–207.

Cixous, Hélène, "Smeh meduze", u: *Ars*, 2010, 14, br. 5–6, 18–31.

Đokanović, Bojana, Ivana Dračo i Zlatan Delić, "III DIO: 1945–1990. Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije", u: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Cure i Ambasada Švicarske BiH, 2015, 104–176.

- Ezell, J. M. Margaret, “The myth of Judith Shakespeare: Creating the Canon of Women’s Literature”, u: *New Literary History*, 1990, 21(3), 579–592.
- Gilleir, Anke, Montoya C. Alicia, “Introduction: Toward A New Conception Of Women’s Literary History”, u: *Women Writing Back / Writing Women Back: Transnational Perspectives from the Late Middle Ages to the Dawn of the Modern Era*, Leiden: Brill, 2010, 1–20.
- Kolodni, Anet [Annette Kolodny], “Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova”, u: *Genero*, 2002, br. 1, 58–71.
- Lomović, Boško, “Od zaborava otrgnute”, u: *Letopis Matice srpske*, 1987, knj. 439, 163, 342–344.
- Omeragić, Merima, “Od maskulinog nasilja institucija... i književnog kanona preko heretičkog čitanja pa do alternativnog brbljanja u javnom prostoru”, u: *Zeničke sveske*, 2014, br. 19, 77–98.
- Showalter, Elaine, “Toward a Feminist Poetics”, u: *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature*, New York: Pantheon Books, 1985.
- Spender, Dale, “Women and Literary History”, u: *The Feminist Reader Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, New York: Basil Blackwell, 1986, 16–25.
- Ugrešić, Dubravka, “Ženski kanon!?” u: *Europa u sepiji*, Zagreb: Profil, 2014.

Internetski izvori

- “U 93. godini preminula bh. pjesnikinja Ajša Zahirović”, Klix, 5. 7. 2024, dostupno na: <https://www.klix.ba/magazin/kultura/u-93-godini-preminula-bh-pjesnikinja-ajsa-zahirovic/240705179> (pristupljeno: 16. 7. 2024).

THE IMPERATIVE TO REMEMBER THE BREAK WITH THE DOMINANT LITERARY CANON - AJŠA DŽEMILA ZAHIROVIĆ, THE FIRST SCHOLAR OF WOMEN'S POETRY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This article presents an initial hypothesis regarding the task of remembering and re-evaluating the work of the recently deceased Ajša Džemila Zahirović (1938-2024). In order to analyse the context of the creation and works of the poet and researcher, a theoretical-critical framework was developed for this article, which is reflected in feminist literary criticism and gynocriticism. The aforementioned feminist construct was created with the objective of providing an appropriate response to the issue of double literary standards and the prevalence of stereotypes about women writers that result in their exclusion from literary history and the canon. Conversely, the objective of the gynocritic approach is to document and preserve the voices that have been marginalised, including that of Zahirović herself. The phenomenon discussed in this paper is determined by the processes of forgetting on the part of both the author and her work, in relation to the examination of the context in which women create and in which their work is evaluated. This study primarily examines the Zahirović criteria for selecting the field of research, as well as on the interpretation of the editorial practices in the first anthology of Bosnian women's poetry: *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* [*From verse to poem: Poetry of women of Bosnia and Herzegovina*] (1985). This work has achieved several key objectives, including the affirmation of inventiveness and the evaluation of the Zahirović's output, demonstrating the significance of reconstructive procedures and establishing continuity within the field of women's literary tradition and culture. Furthermore, it articulates the history of women's writing and repositioning the researcher and the status of the writer, as

well as the anthology within new spaces of knowledge and memory. The anthology in question prompts reflection on the canon and its impact on the field of literature. In general, Zahirović's anthology has not only been subjected to detailed analysis as a discrete phenomenon. As a result, it is elevated to the status of a subgenre of women's poetry anthologies, which allows it to serve as a vehicle for women's voices and influence the dominant field of knowledge. The purpose of this article is to challenge the tendency to forget Ajša Džemila Zahirović and her research work. My analysis considers the author's social status, determined by her biographical and bibliographical data. These factors exert a considerable influence on her research, editorial practices and the compilation of her anthology. Answering this question means contesting dominant interpretive strategies, which involves the risky undertaking of critiquing the established canon and order. Literary scholars often avoid such endeavours because of the potential for controversy and the desire to maintain a neutral position in society. The marginalisation of Zahirović's poetic and research work is reflected in the characterisation of a closed community and the dismissal of an unsuitable author. The marginalisation of Zahirović's poetic and research work is reflected in the characterisation of a closed community and the dismissal of an unsuitable author. This interpretation of the anthology serves to highlight the importance of Ajša Džemila Zahirović's pioneering work in the field of gynocritical literature, which has been largely overlooked due to the prevailing attitudes within her culture. The article explores the editorial policy and accompanying discourse of Ajša Džemila Zahirović and her courageous work in challenging the dominant canon. In the following section of the article, I analyse the editorial practices and content of the anthology in the context of the establishment of the subgenre and the presentation of its basic characteristics. This takes place against the dominant poetics of the anthologies. In this research, my representation of Zahirović challenges dominant understandings of the subject by drawing on the collective experiences of marginalised and overlooked women poets throughout history. In addition, the article outlines a systematic approach to affirming these

poets, contextualised within the broader development of Bosnian women's poetry. This work aims to highlight Zahirović and her anthology, finally establishing them in the Bosnian literature. They become essential for women's history and literary tradition. In the context of studying women's literature, the transgenerational practice of memory is vital. Every woman, especially Ajša Džemila Zahirović, who has shown remarkable courage in challenging established norms and unwavering dedication in her research, should not be forgotten. In general, the evaluation of women's heritage is a crucial undertaking. It represents a comprehensive account of our ancestors, that should be inherited and preserved for future generations.